

Роман Самчук

УДК 141.78

ПОСТМОДЕРН: ПЛЮРАЛІЗАЦІЯ ЧИ АНІГІЛЯЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню сучасної проблеми ідентичності. Головний акцент зроблено на з'ясуванні причини кризи ідентичності. В статті проаналізовано концепції ідентичності: М. Фуко, П. Рікера, М. Кастельса, А. Маслоу, К. Роджерса. Зроблено спробу проаналізувати специфіку світогляду постмодерної людини та віднайти специфічні для культури постмодерну особливості стратегії ідентичності. Підсумовується, що в сучасних умовах необхідно знайти нову парадигму ідентичності, яка повинна стати адекватною відповіддю на виклики сучасності.

Ключові слова: постмодернізм, глобалізація, парадигма, особистість, криза ідентичності.

Samchuk R. Postmodern: pluralization or annihilation of identity

The modern problem of identity and the main causes of the identity crisis are discussed in this paper. This problem is shown to be rather actual, complex and versatile recently. It is stated that traditional values, which used to be the source of identity, have lost their significance but new-ones are not found yet. It is demonstrated that a good deal of new ideas concerning possible models and variations of personal self-identity are developed lately. In the paper the conceptions of M. Foucault, P. Ricœur, M. Castells, A. Maslow, and C. Rogers are analyzed. The basic works of these philosophers are stated helpful for adaptation of a person to modern reality of nowadays. An attempt is made to analyze the specific world-view of a postmodern human and find specific cultural features of postmodern identity strategy.

As a conclusion, the author stated that in the modern reality a completely new identity paradigm is required to yield the adequate answer to nowadays challenges. The postmodern person is shown to apply novel postmodern world-view. This world-view is characterized with perfunctory attitude toward being and has fragmentary and conflicting nature. The modern problem of identity is demonstrated to be most acute and crucial aspect of progress and even of survival of the mankind. And this problem is far from its solution yet. The main hindrance of its overcoming lies in dynamism of our human-nature.

Keywords: postmodernism, globalization processes, paradigm, person, crisis of identity.

Самчук Р. Постмодерн: плюралізація или аннигиляція ідентичності

Данная статья посвящена исследованию современной проблемы идентичности. Главный акцент сделан на выяснении причины кризиса идентичности. В статье проанализировано концепции идентичности: М. Фуко, П. Рикёра, М. Кастельса, А. Маслоу, К. Роджерса. Сделана попытка проанализировать специфику мировоззрения постмодерного человека и найти специфические для культуры постмодерна особенности стратегии идентичности. Делается вывод, что в современных условиях необходимо найти новую парадигму идентичности, которая должна стать адекватным ответом на вызовы современности.

Ключевые слова: постмодернизм, глобалізація, парадигма, личность, кризис ідентичності.

В першу чергу, потрібно зауважити, що проблема ідентичності є однією з першочергових проблем, які стоять перед сучасним науковим співтовариством. Адже ця проблема в наш час набуває свого граничного загострення та є одним з аспектів подальшого розвитку та виживання людства. Головним чином вона пов'язана з тим, що сучасна людина відчуває себе "закинутою" у надзвичайно динамічний та мінливий світ, світ, у якому втрачають своє підґрунтя звичні ідентичності, а нові не встигають сформуватися, капітулюючи під шквалом інновацій та прискоренням ритму життя. Актуальність цієї проблеми посилюється тим, що сучасна реальність змушує індивіда щодня пристосовуватися до неї та не прощає відриву від мейнстріму.

Варто зазначити, що до осмислення проблеми ідентичності зверталася низка зарубіжних науковців: З. Бауман, У. Бек, Р. Бенедикт, Ю. Габермас, Б. Вальденфельс, М. Кастельс, Ж. Лакан, Е. Левінас, М. Мамардашвілі, А. Маслоу, М. Мерло-Понті, М. Мід, К. Роджерс, Е. Сміт, П. Рікер, Ч. Тейлор, М. Фуко та ін. Не обминули її увагою й вітчизняні філософи: С. Бойчук, В. Верлока, В. Горбатенко, О. Даниленко, С. Кримський, В. Лях, Л. Ситніченко, В. Петрук, В. Табачковський. Варто також зауважити, що ця проблема є надзвичайно складною та багаторівневою: завдяки чому виділяють різні ідентичності: національна, етнічна, класова, гендерна, релігійна та ін. Виділяють також різні рівні ідентичності: суспільна, особистісна, що створює певні труднощі, а подекуди й суперечки. В цьому дослідженні головний акцент буде зроблено на осмисленні сучасної проблеми особистісної ідентичності.

Насамперед, потрібно зазначити, що будь-яка ідентичність вибудовується на приналежності до чогось: нації, народності, певної культурної традиції, системи цінностей, певної точки відліку, відповідно до якої відбувається процес ідентифікації. Сучасна проблема ідентичності ускладнюється тим,

що попередні культурні патерни: релігійні, національні, етнічні, соціальні, мистецькі, та ін., які були основою для ідентичності втратили свою роль, а нові наразі не створено. Тобто йдеться про те, що про ідентичність у "класичному варіанті" потрібно забути, натомість варто звернути увагу на пошук нової адекватної сучасності моделі ідентичності. А це справа нелегка, оскільки склалася ситуація, за якою старий уклад зруйновано, а нову дієву модель поки не знайдено, хоча у цьому напрямі ведеться напружена робота низкою науковців соціогуманітарного напрямку.

На наше переконання, долю сучасної ідентичності визначають дві культурні мега-парадигми, які часто є цілком протилежними, хоча й реалізуються паралельно: йдеться про глобалізацію та постмодерн. Глобалізація намагається створити унітарну культурну модель, а постмодерн, навпаки, пропагує плюральність та мозаїчність. Така різновекторність породжує певну розгубленість та дезорієнтацію сучасної людини, яка подекуди загрожує розколом особистості. У цьому випадку влучним є термін литовського філософа Л. Донскіса – "збентежена ідентичність". Спробуємо розібратися у цій заплутаній, майже детективній ситуації.

Коротко окреслимо суть цієї проблеми. Річ у тім, що нині зникають орієнтири, які довгий час слугували підґрунтям для ідентичності, через ототожнення з якими виникало відчуття причетності до чогось. Натомість склалася ситуація, коли сучасність, руйнуючи усталені ідентичності, пропонує синтетичні або квазіідентичності, засновані на сучасних міфах та симулякрах, "культурних" та "реklamних брендах". Варто також звернути увагу на те, що нині дуже популярним став термін "криза ідентичності", що знаменує те, що цей процес охопив усі рівні як суспільного, так і особистісного буття. З цього приводу І. Гассан зазначає: "Ми маємо не тільки постмодерністську архітектуру, мистецтво, літературу, кіно, музику, танці й театр; ми також маємо постмодерністську політику, телебачення, технології, моду, спосіб життя, подорожі, інтер'єр та кухню" [1, с. 23].

Такий стан справ зумовлює ситуацію, за якої образ "Я" сучасної людини перенасичений різними можливими "МИ", що може сприяти відчуттю втрати своєї самості, ідентичності [2, с. 1]. Осмислюючи цю ситуацію, Н. Корабльова дає оригінальне бачення сучасності, яка визначається як стан з "... кризовим соціумом спотвореної реальності...", яка "продукує такі ж спотворені форми суспільних відносин, породжує новий тип людини сплячого розуму і сонної душі, "людини без властивостей" (Музиль) яка розсипається на ролі" [3, с. 7].

Е. Гіденс з цього приводу зазначав, що в наш час змінюється уявлення про самоідентичність як про щось стале і непорушне, як про раз і назавжди сформовану даність. Нині вона постає в динамічній іпостасі – як незавершений проект, що постійно розвивається. Адже, як справедливо зазначає М. Чутора, в сучасних умовах блискавичних трансформацій культури та соціуму людина просто не може не самооновлюватися, і це не катастрофа, а закономірний соціальний процес, якому відповідає нова філософія часу і самого життя [4, с. 402].

З приводу цього представники гуманістичної філософії зазначають, що швидкі темпи розвитку технології та нові соціальні реалії, які характеризують сучасну ситуацію постмодерну дедалі більше потребують нового типу соціальних агентів – більш індивідуалізованих та розвинутих особистостей, які б характеризувалися значно більшим прагненням до творчості та прагненням експериментувати, змінювати умови праці та життя. Відтак нині наголошується на творчій лабільності та здатності індивіда не лише адаптуватися до динамічної реальності, а й прагненню самому створювати цю реальність. У цьому контексті представники гуманістичної психології запропонували концепцію "самоактуалізації". Ці вчені були переконані, що саме самоактуалізація як внутрішня інтенція людської природи до перетворення, самопосилення та розгортання буття в наш час є надзвичайно актуальною стратегією ідентичності особистості.

Розкриємо більш детально цю стратегію набуття ідентичності. Насамперед, дамо визначення самоактуалізації. Отже, термін самоактуалізація походить від англ. – "Self-actualization". У цьому контексті "самоактуалізація" тлумачиться як – прагнення людини до більш повного розкриття і втілення в життя своїх потенційних можливостей і здібностей. Визначний теоретик гуманістичної психології А. Маслоу визначає її як прагнення людини до самовтілення, як сутнісне бажання актуалізувати закладені в людині потенції та максимально їх розвинути, це прагнення до автентичного існування, потреба реалізувати себе, втілити своє особистісне унікальне буття [5].

Інший видатний представник цього напрямку – К. Роджерс наголошував на тому, що в цьому випадку йдеться про "само" актуалізацію, тобто актуалізацію своєї самості, свого "Я". Вважаємо, що є необхідність дати більш розлоге пояснення цього феномену. Отже, "Я" (Self) – це результат чи процес безпосереднього відчуття свого існування, яке дозволяє переживати свою цілісність, тотожність зі своїм "Я" на відміну від "не-Я". На основі цього відчуття вибудовується Я-концепція (self-concept) – доволі стійка та усвідомлювана система уявлень індивіда про самого себе, яка включає фізичні, емоційні, когнітивні, соціальні й поведінкові характеристики, а на основі Я-концепції і відбуваються ідентифікаційні процеси [6, с. 120].

На наше переконання, вартим уваги є також твердження Г. Олпорта, який акцентував увагу на тому, що, самість складають лише ті аспекти життєвого досвіду, які людина розцінює як особливо важливі

та значущі. З цього можна зробити висновок, що яка б не була сукупність уявлень про себе, самоідентичність складають тільки найбільш істотні і важливі з них [7, с. 114–115]. Отже, варто погодитися з Л. Нагорною, що: "...ідентичність можна розглядати як своєрідну імунну систему організму; вона може бути сильнішою або слабшою, але без неї організм нежиттєздатний. Адже руйнування усталених ідентичностей може обернутися не лише певним дискомфортом, а навіть втратою світоглядних орієнтирів [8, с. 6–18].

Багато вчених звинувачують у кризі ідентичності постмодерністів, які проголосили "смерть автора" та "смерть суб'єкта". Мусимо констатувати, що, на жаль, є підстави для певного занепокоєння, оскільки постмодерній особистості притаманне поверхневе, дещо легковірне усвідомлення буття. Адже вона азартний гравець, який проживає сотні життів-ролей, тому й не дивно, що така особистість далека від усталеної, досягнутої ідентичності. Вона, за свідченням Т. Титаренко, "...готова включитися в нові й нові пригоди, де, можливо, знайде або втратить якусь частку себе" [9, с. 8]. Адже все навколо і всередині постмодерної людини є плинним, змінюваним, нестатичним.

Схожу думку знаходимо й у З. Баумана, який вважає, що нестійкість і пластичність ідентичності є закономірним наслідком перебування в умовах суспільства, яке швидко змінюється. Відтак характерною рисою сучасної свідомості є заміна "довгострокової" ментальності на "короткострокову" [4, с. 401]. Такий тип буття Ж. Дельоз назвав номадичним. Мається на увазі те, що сучасний індивід переважно не занурюється в глибини буття, не вкорінюється в попередні культурні шари, – він просто дрейфує (кочує) на хвилях життєвого мейнстріму, які стрімко його несуть у невідомому напрямі.

З цього можна дійти висновку, що в добу постмодерну робиться акцент на формуванні нової ідентичності, яка ґрунтується на абсолютизації суб'єктивізму, фрагментарності та мозаїчності життя. Така постановка питання, на думку М. Чутори, сприяє тому, що "...постмодерна ідентичність набуває вигляду процедури перманентної демаркації значно розмитих суб'єктивних кордонів між об'єктами та суб'єктами ідентифікації", що, своєю чергою, зумовлює те, "...що в період постмодерну змішуються ідентичності різних епох, у результаті чого створюють єдину глобальну ідентичність" [4, с. 403]. Цю проблему можна окреслити як зміну парадигми ідентичності.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що така постановка питання є серйозним викликом для "класичної" онтології людини, поняття "особистості" та її ідентичності. Однак не варто все надто драматизувати, варто усвідомити, що нині формується новий культурний ландшафт, який чекає від людини відповіді на виклики часу, закликає її не просто адаптуватися до нової реальності, а сформувати нову онтологію людини.

Однією з таких новітніх стратегій ідентичності, які пропонує постмодернізм, можна назвати нарративну ідентичність. Отож, розглянемо більш детально цю форму ідентичності. Українська дослідниця нарративної ідентичності О. Даниленко стверджує, що нарративна ідентичність є сучасним способом самоконструювання особистості, новітньою стратегією ідентичності. На її переконання, нарратив є специфічною формою дискурсу та засобу конструювання реальності, завдяки якій здійснюється самоідентичність та самовираження, стає можливим конструктивне розв'язання суперечностей реальності, їх трансформація. Своє переконання вона підкріплює думкою Й. Брокмейєра та Р. Харре, які наголошують на тому, що нарратив як особлива оповідна реальність виявляється, з одного боку, моделлю світу, з іншого – моделлю особистого "Я", самості. Непересічне значення нарративу для формування нової стратегії ідентичності, адекватної ситуації постмодерну, полягає у тому, що він характеризується "чутливістю до мінливої та рухомої природи людської реальності", оскільки сам є частиною цієї реальності [10, с. 171].

Отже, особливості підходу до проблеми ідентичності особистості в постструктуралізмі полягають у тому, що вона транспонується в концепт нарративної ідентичності. Варто зазначити, що цей концепт розкривається в притаманному постмодерну стилі та носить багатоваріантний, альтернативно-версифікаційний множинний характер. О. Даниленко зазначає, що у такий спосіб формується нова стратегія ідентичності, яку вона характеризує як новий інтерсуб'єктивний, полілогічний, нелінійний підхід до аналізу нарративної ідентичності особистості. Зокрема один з найбільш яскравих постструктуралістських підходів до нарративної ідентичності ця дослідниця віднаходить у П. Рікера, який характеризує нарративну ідентичність як особливу форму ідентичності, до якої людина здатна прийти шляхом розповідної діяльності, як ідентичність персонажу оповіді. Однак варто зазначити, що постмодерн накладає вагомий відбиток на концепт нарративної ідентичності в П. Рікера, що знаходить свій вияв у тому, що в понятті ідентичності змішуються два взаємовиключні його смисли: ідентичність як тотожність та ідентичність як самість. П. Рікер знаходить своєрідне вирішення цієї суперечності, яке постає як діалектична ідентичність самості та тотожності. Таким чином, нарративна ідентичність визначається як ідентичність автора-читача-персонажа оповіді. Отже, рікерівська стратегія ідентичності передбачає існування незмінної, цілісної основи особистості, і водночас мінливий досвід фізичних та духовних змін, який ніяк не узгоджується з ідеєю такої незмінності у часі [11, с. 117–118]. З цього випливає, що запропонована стратегія ідентичності особистості "...виходить за межі осмислення її як неперушної

субстанції чи застиглої структури, натомість дозволяє розглянути самоідентичного суб’єкта з позиції динамічної, мобільної ідентичності: від ідентифікації автора з персонажем, ідентичності героя оповіді до ідентифікації читача з персонажем” [11, с. 118].

Звернемося також до поглядів стосовно ідентичності особистості ще одного видатного філософа сучасності – М. Фуко. Цей філософ у постструктуралістський період творчості перейнявся проблемою “воскресіння суб’єктивності”. В контексті чого він вдається до особливої семіотико-екзегетичної практики ідентичності особистості у наративі, звертаючись до античної практики “турботи про себе”, піклування про самого себе як техніки власного самоздійснення. Таким чином, у його концепції “екзегеза ідентичності” постає як вияв “турботи про себе” та спонукає до побудови з хаосу розрізнених елементів власного буття, що стає можливим завдяки “турботі про себе” як техніці самотлумачення та самоздійснення себе [12, с. 84]. Зокрема, М. Фуко вважав, що турбота про себе – це певні дії, які здійснюються над собою та з допомогою яких беруть турботу про себе, змінюють себе, очищаються, стають іншими, перетворюються. Це – набір практик, вправ, техніка медитації, техніка поведінки з минулим, особливий спосіб бути [13, с. 25].

Звідси випливає, що сучасність ставить перед людиною завдання навчитися плекати свою ідентичність, навчитися турбуватися про себе в онтологічному сенсі як про буттєвий проект, який не можливий без ідентифікації. Вищеподане також спростовує дещо однобоке та упереджене твердження про повне і тотальне заперечення ідентичності особистості в постструктуралізмі пов’язане з відомою тезою про “смерть автора” чи “смерть суб’єкта”. Вказані факти, на нашу думку, є свідченням того, що представники постструктуралізму виступали за подолання попередньої модерної-технократичної світоглядної парадигми, яка універсалізувала саму себе, натомість згадані філософи виступали за плюральну та динамічну світоглядну парадигму, зокрема це стосується й ідентичності особистості. Отже, якщо висловлюватися дещо метафорично, то йдеться про смерть модерної людини та народження постмодерної. Тут, однак, виникає запитання, чи не занадто захопилися постмодерністи у своїй деконструкції та децентрації і чи не обернеться тотальне звільнення людини в анігіляцію суб’єкта, його фрагментацію, знеособлення або ж тотальну суб’єктивність? Своєрідною відповіддю на це питання буде пізній період творчості М. Фуко та концепція П. Рікера.

Звернемо увагу також на цікаву та надзвичайно евристичну концепцію ідентичності запропоновану М. Кастельсом. Цей вчений вважає, що існує три форми (стратегії) ідентичності: ідентичності легітимації, ідентичності спротиву та проективні ідентичності. Коротко охарактеризуємо кожну із них. Ідентичності легітимації спрямовані на вкорінення людини в соціумі. Тобто відповідають за ідентифікацію особистості з нацією, етносом чи просто з певною соціальною групою. Ідентичності спротиву націлені на створення спільнот згуртованих несприйняттям або супротивом проти чогось. Наприклад, з певними інноваціями, які розцінюються як загрозливі для усталеного способу життя, зокрема ідентичності. М. Кастельс вважає, що в наш час ідентичності супротиву є домінуючими [14, с. 7–8]. На його думку, це зумовлюється тим, що глобалізаційні процеси створюють відчуття невизначеності й ризику, що є надзвичайно шокуючим чинником для багатьох людей. Остання стратегія ідентичності – конструктивні (проективні) ідентичності. Її суть полягає в тому, що на цей час такої ідентичності ще не існує, її потрібно вибудувати на основі аналізу сучасної соціокультурної ситуації, вирішення викликів, які стоять перед людством та визначення пріоритетів подальшого розвитку. Адже ця ідентичність має закласти підґрунтя для нормального існування людини не лише в сьогоденні, а й стати адекватним орієнтиром у майбутньому [14, с. 8].

З усього вищезазначеного можемо дійти висновку, що сучасна філософія усвідомила потребу в віднайденні нової стратегії ідентичності, що знайшло свій вияв у появі низки концепцій, які пропонують своє вирішення цієї проблеми. Адже, як наголошує М. Кастельс, нині: “... ідентичність стає головним, а іноді і єдиним, джерелом смислів” [15, с. 27]. Звернемо увагу на ще один промовистий факт: розвиток сучасних інформаційних технологій дозволив створити віртуальну реальність, яка дуже схожа на реальність, описану в постмодерні. А це засвідчує те, що невдовзі доведеться шукати відповідь на запитання, що таке віртуальна або мережева ідентичність.

Завершуючи розгляд цього питання наголосимо на тому, що в лабіринтах сучасності індивіду потрібна нитка Аріадни – нитка ідентичності, яка є орієнтиром для повернення до власного сутнісного ядра, яке допомагає не “загубитися” в шлейфі ролей та низці масок.

Резюмуючи ідеї, викладені в цій статті, зазначимо, що є всі підстави стверджувати, що однозначної відповіді для вирішення проблеми ідентичності на цей момент не існує, однак ведеться активний пошук нових шляхів її розв’язання. Щобільше, виникає думка: а чи можливе остаточне її вирішення взагалі? Адже людство постійно змінюється, розвивається. Відтак, закономірно, змінюються і його пріоритети: світоглядні, духовні, ціннісні, а отже, разом із людиною постійно еволюціонує й уявлення про ідентичність.

Насамкінець зауважимо, що це дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми та закономірно потребує подальшого наукового пошуку й розвитку, оскільки проблема, вибрана для дослі-

дження, є не лише надзвичайно актуальною, а й складною та багатогранною. У цьому дослідженні автор на основі аналізу трансформаційних процесів, які відбуваються в ідентифікаційній сфері сучасного глобалізованого суспільства, намагався здійснити аналіз сучасних стратегій ідентичності особистості.

Література:

1. Гассан І. Чим є постмодернізм і чим він стане? Літературний і культурний аспекти // Американська література після середини ХХ століття: Матеріали міжн. конф., Київ, 25–27 трав. 1999 р. – К.: Довіра, 2000. – С. 19–28.
2. Ісаак Н. Ю. Наративний вимір проблеми самості та іншості : автореф. дис. на здоб. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04 – “філософська антропологія, філософія культури” / Ісаак Н. Ю. – К., 2006. – 18 с.
3. Корабльова Н. С. Багатомірність рольової реальності: ролі і маски – лик і личина / Н. С. Корабльова. – Харків : ХНУ, 2000. – 288 с.
4. Чутора М. Особливості формування ідентичності в Постмодерні // Публічне управління: теорія та практика – № 3–4. – 2010. – С. 400–404.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
6. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. – 480 с.
7. Мадди С. Теория личности: сравнительный анализ. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.
8. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
9. Титаренко Т. М. Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання // Актуальні проблеми психології. – Т. 2: Психологічна герменевтика. – Вип. 6. – К.: Інформаційно-аналітична агенція, 2010. – С. 5–14.
10. Даниленко О. Концепція наративної ідентичності у філософії П. Рікера // Матеріали науково-теоретичної конференції “Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри” 26 жовтня 2007 р. – К., 2008. – С. 171–174.
11. Даниленко О. Наратив як спосіб актуалізації ідентичності особистості // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – Вип. 65. – К.: Академічний центр “Аналітика”, 2007. – С. 113–122.
12. Даниленко О. Трансформація наративно-текстуальних стратегій у філософії постструктуралізму: від смерті автора до герменевтики ідентичності // Дні науки філософського факультету – 2008: Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2008 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – Ч. 1. – С. 83–84.
13. Фуко М. Герменевтика суб'єкта: Курс лекцій, прочитаних в Коллеж де Франс в 1981–1982 году. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.
14. Castells M. The Power of Identity. – Malden, MA – Blackwell, 2004. – 537 p.
15. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

Рецензент – в. о. завідувача відділу філософської антропології Інституту філософії імені Г. Сковороди НАН України, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник **Є. І. Андрос**